

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΜΕΡΟΣ Α'

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

1. Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Ι Κ Α

Τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα οἱ Ἀθηναῖοι πῆραν τὰ σκῆπτρα στὴν ποίηση καὶ τὶς τέχνες μὲ τοὺς τρεῖς μεγάλους τραγικούς, τὸ Φειδία, τοὺς ἀρχιτέκτονες τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης, στὴν πολιτικὴ σκέψη καὶ δράση μὲ τὸν Ἀριστείδη, τὸ Θεμιστοκλῆ καὶ τὸν Περικλῆ, στὴν ἐπιστήμη μὲ τὸ Θουκυδίδη. Τὰ πῆραν καὶ στὴ φιλοσοφία μὲ τὸ Σωκράτη.

Ἄς δώσωμε μερικὲς χαρακτηριστικὲς χρονολογίες. Στὰ 480 π.Χ. γεννήθηκεν ὁ Εὐριπίδης· ὁ Σοφοκλῆς ἔφηβος τότε, πῆρὲ, κατὰ τὴν παράδοση, μέρος στὶς ἐπινίκιες ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας, ἐνῶ ὁ Αἰσχύλος ἀνῆκε στὴν τάξη τῶν ἡρώων ποὺ ἔστησαν τὸ τρίπαιο τοῦ Μαραθῶνα. Τὸ γεγονὸς τοῦτο πύργωσε μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ τραγωδοῦ περηφάνεια ποὺ κράτησε σ' ὅλη τὴ ζωὴ του.

Στὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ποὺ ὁ ἴδιος συνέταξε γιὰ τὸν ἑαυτό του δὲ μιλά γιὰ τὶς τραγωδίες του. Ἀπὸ τὴν ψυχὴ του ἀναπηδᾷ καὶ ἐδῶ τὸ ὄραμα τοῦ Μαραθῶνα· αὐτὸ τὸ ὄραμα θέλει ὁ Αἰσχύλος νὰ συνοδεύη τὴ μνήμη του στοὺς αἰῶνες:

«

ἄλκῃν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλλος ἂν εἶποι
καὶ βαθυχαιτήεις Μῆδος ἐπιστάμενος».

Ἦστερα ἀπὸ δέκα χρόνια περίπου, στὰ 470)69 γεννήθηκεν ὁ Σωκράτης, ἡ πρώτη μεγάλη φιλοσοφικὴ μορφή τοῦ Ἀττικοῦ πνεύματος, μπορεῖ ἢ πρὶο με-

γάλη μορφή τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, καὶ ὄχι μόνο αὐτῆς.

Ἄν ἀναλογιστοῦμε τὸ κολοσσιαῖο ἔργο ποῦ ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς παραπάνω ἐπιτέλεσε, κατανοοῦμε τὸ σφρίγος καὶ τὴν ψυχικὴ ἀλκή, τὸ δυνατὸ πνευματικὸ ὄπλισμό, τὴ δημιουργικὴ ὁρμὴ μὲ τὰ ὁποῖα ρίχτηκαν στὴ δουλειὰ οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ Ε΄ αἰώνα, καὶ ἔτσι ἀποκορύφωσαν τὸ θαυμαστὸ πολιτισμὸ τους.

Αὐτὴ ἡ ἐξαιρετικὴ πνευματικὴ εὐφορία, ποῦ συνεχίστηκε καὶ τὸν Δ΄ αἰώνα — σ' αὐτὸν κυρίως ἀνήκει τὸ πλατωνικὸ ἔργο — προκάλεσε στὰ κατοπινα χρόνια τὸ θαυμασμό καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Καὶ ὁ θαυμασμός γέννησε τὴν ἀπορία καὶ ἔθεσε τὸ εὐλογο ἐρώτημα: ποῦ ὀφείλεται, ἔλεγαν, αὐτὸ τὸ ἐκπληκτικὸ γεγονός; ποιὰ ἡ αἰτία του;

Ὁ Παναίτιος ὁ Ρόδιος, ὁ ἰδρυτὴς τῆς Μέσης Στοᾶς καὶ σχολάρχης τῆς Στωϊκῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, γοητευμένος καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, τὸ Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα, ἔδωσε τὴν ἀκόλουθη ἀπάντηση: Ἡ Ἀττικὴ, εἶπε — καὶ ἐννοοῦσε φαίνεται τὸ φυσικὸ περιβάλλον, τὴν ἀτμόσφαιρα — εἶναι χώρα «φρονίμων οἰστικὴ»⁽¹⁾. Χώρα ποῦ παράγει σοφοὺς.

Δὲν εἶναι πρῶτος ὁ Παναίτιος ποῦ ἀποδίδει στὸ φυσικὸ περιβάλλον τὴν κύρια αἰτία σπουδαίων γεγονότων τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε δεχτῆ ὅτι τὸ φυσικὸ περιβάλλον μὲ τοὺς κλιματολογικοὺς του κυρίως ὄρους διαμορφώνει τὸ χαρακτήρα καὶ τὴν πορεία τῆς ζωῆς τῶν λαῶν⁽²⁾.

1. B. Tatakis, Panetius de Rhodes, σ. 32.

2. Ἀριστοτ. Πολιτικῶν Η. 1327β 23 κέ.

«Τὰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μὲν ἐστὶ πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης, διόπερ ἐλεύθερα μὲν διατελεῖ μᾶλλον, ἀπολίτιστα δὲ καὶ τῶν πλησίον ἀρχεῖν οὐδυνάμενα· τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν

Δὲν ἦταν ἄγνωστη, ὅπως βλέπομε, στοὺς ἀρχαίους "Ἕλληνες ἡ θεωρία ὅτι τὸ φυσικὸ περιβάλλον εἶναι κύριος παράγων στὴ διαμόρφωση καὶ στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, θεωρία πού τόσο συζητήθηκε τὸν περασμένο αἰώνα καὶ σὲ τόσες ἀπαράδεκτες ἀκρότητες ὁδήγησε.

"Ἄς σημειώσωμε μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ὅτι οἱ θεωρίες αὐτὲς γιὰ τὸ περιβάλλον δὲν ἀντέχουν σὲ ἔλεγχο. Ἀναθέτοντας στὸ φυσικὸ περιβάλλον νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ θέμα πού τις ἀπασχολεῖ, ξεχνοῦν, πότε λίγο πότε πολύ, ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἱστορικὸ φαινόμενο, ἱστορικὸ γεγονός. Ξεχνοῦν λοιπὸν τὸν ἀνθρώπο, ἐνῶ αὐτὸν θέλουν νὰ ἐρμηνεύσουν." Ὅσο καὶ ἂν ἡ μελέτη τοῦ περιβάλλοντος ἔχη τὴ σημασία της, ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀνήκει στὴν περιοχὴ τῆς γεωργίας, ὅπως πῆγαν νὰ τὴ δοῦν, δὲν εἶναι γεωργικὸ θέμα.

"Ἄν λοιπὸν στραφοῦμε στὴν ἱστορία, εἶναι δυνατὸ νὰ βροῦμε ἀφθονες οὐσιαστικὲς ἐνδείξεις, πού νὰ ἐξηγοῦν ἱκανοποιητικὰ τὴν πνευματικὴ ἀκμὴ καὶ κορύφωση τοῦ 5ου Ἀθηναϊκοῦ αἰώνα. Θὰ σταματήσωμε σὲ μερικὲς πού πολύτιμα προσανατολίζουν καὶ στὸ μέγα θέμα καὶ πρόβλημα, τὸ Σωκράτη.

Καθαρὴ εἶναι μὲ τοὺς σοφιστὲς ἡ στροφή πρὸς τὸ ἄτομο, τὴν ἀτομικὴ συνείδηση. Οἱ "Ἕλληνες γενικὰ, ἀνακαλύπτουν τὸν 5ο αἰώνα τὸ ἄτομο, κατανοοῦν τὶς ἀπεριόριστες δυνάμεις πού κρύβει μέσα του. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ μεστώνει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ τὴν ἴδια ὥρα γεννᾷ μαζί μὲ

φυχήν, ἄθυμα δέ, διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὥπερ μεσεύει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτω ἀμφοῖν μετέχει, καὶ γὰρ ἐνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστίν· διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἀρχεῖν πάντων, μιᾶς τυγχάνον πολιτείας...». Ε. Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

τὸ θαυμασμὸ καὶ δέος. Αὐτὰ τὰ αἰσθήματα διέπουν τὸ περίφημο χορικὸ τῆς «Ἀντιγόνης» τοῦ Σοφοκλῆ, πού ἀρχίζει μὲ τὴ γνωστὴ ἀποφθεγματικὴ ἀπόφανση:

«Πολλὰ τὰ δεινὰ κούδέν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει»⁽³⁾.

Ἡ Ἀθήνα ὑπῆρξεν ὁ στίβος ὅπου συζητήθηκαν, ἀναπτύχθηκαν, βρῆκαν τὴν ἔκφρασή τους τὰ σπουδαιότερα πνευματικὰ κινήματα, πού ὅλα τους προϋποθέτουν τὴ στροφή πρὸς τὸν ἄνθρωπο.

Γιὰ πρώτη φορά, ἀλήθεια, μπροστὰ στὰ ἐκπληκτὰ μάτια τῆς ψυχῆς ὀρθώνεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ μεγαλοσύνη του, ἀλλὰ καὶ γίνεται πρόβλημα.

Ὡρα δραματικὴ ἢ στροφή πρὸς τὰ ἔσω, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ βυθοσκοπῇ αὐτὸς ἑαυτόν. Τί θὰ ἀνακαλύψῃ μέσα του;

Ἔχομε δύο κύριες ἀπαντήσεις ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας: τὴν ἀπάντηση τῶν σοφιστῶν καὶ τὴν ἀπάντηση τοῦ Σωκράτη.

Τῆς πρώτης παραστατικὴ διατύπωση ἔδωσεν ὁ Πρωταγόρας μὲ τὴν ἀποφθεγματικὴ ρῆση του ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «πάντων χρημάτων μέτρον, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν»⁽⁴⁾.

Ἐγείρεται ἐδῶ τὸ βαρὺ ἐρώτημα: τί εἶδους μέτρο τῶν πραγμάτων εἶναι ὁ ἄνθρωπος; Τί εἶδους κριτήριον παρέχει γιὰ τὴν ἀλήθεια; Ὁξύτεατη εἶναι ἡ διερεύνηση

3. στίχ. 332.

4. Πλάτωνος Θεαίτητος, 152α. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ πρὸς Λογικούς, Α, 60.

Ἡ γνωσιολογία τοῦ Κάντ ἀποτελεῖ στὸ βάθος μιὰ ἄλλη ἀπάντηση, βαθύτερη ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τοῦ Πρωταγόρα, στὸ ἴδιο πρόβλημα. Δέχεται καὶ ὁ Κάντ ὅτι μέτρο τῶν πραγμάτων εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἀφοῦ ὀρίζει ὅτι ἀλήθεια εἶναι ἡ ἐπιβολὴ τῶν νόμων τοῦ πνεύματος (τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου) στὴ φύση. Ἐγινεν ἔτσι ὁ Κάντ ὁ κύριος ἰδρυτὴς τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἡ διερεύνηση τοῦ ὁποίου ἀνοιξε τὸ δρόμον εἰς πλῆθος νέους φιλοσοφικοὺς προβληματισμοὺς.

καὶ ἡ κριτικὴ ποὺ παρουσιάζει ὁ Πλάτων στὸ «Θεαίτητό» του στὴν ἀπαράδεκτη γι' αὐτὸν θέση τοῦ Πρωταγόρα ὅτι «οὐκ ἄλλο τι ἐπιστήμη ἢ αἴσθησις»⁽⁵⁾.

Εἴτε τὰ χωρία τοῦ Θεαίτητου ποὺ ἀποδίδονται στὸν Πρωταγόρα εἶναι πράγματι πρωταγόρεια εἴτε ὄχι, γεγονός εἶναι ὅτι ὁ πλατωνικὸς ἔλεγχος, ποὺ δὲ λείπει ἀπὸ κανένα σχεδὸν ἔργο τοῦ φιλοσόφου τούτου, μᾶς βεβαιώνει ὅτι οὔτε ὁ Πρωταγόρας, οὔτε ὁ Γοργίας, ὅπως θὰ δοῦμε, κατόρθωσαν νὰ ξεφύγουν τὸν ἄκρο ὑποκειμενισμό τῶν θέσεών τους καὶ νὰ δώσουν κάποια στερεότητα στὸ κριτήριό τῆς ἀλήθειας. Τὸ μέτρο «πάντων χρημάτων» ὁ ἄνθρωπος τοῦ Πρωταγόρα εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἀτομικὴ ἐντύπωση τῆς κάθε στιγμῆς, γιὰ ἓναν κόσμον ποὺ κάθε στιγμή ἀλλάζει, ἀπὸ μιὰ συνείδηση ποὺ καὶ αὐτῆς ἡ στάση ἀλλάζει κάθε στιγμή.

Τὴν ἴδια ἀδυναμία νὰ στερεώσῃ κριτήριό γιὰ τὴν ἀλήθεια ἐπάνω σὲ ὑποκειμενικὲς στὸ βάθος ἀφετηρίες ἀποπνέει καὶ ὁ ἄκρος σκεπτικισμὸς στὸν ὁποῖον κατέληξε ὁ Γοργίας: «...ἐν μὲν καὶ πρῶτον ὅτι οὐδὲν ἔστιν, δεύτερον ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, τρίτον ὅτι εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας»⁽⁶⁾.

Μὲ τὴ στροφή τους πρὸς τὸν ἄνθρωπο ἀνακάλυψαν, ἀλήθεια, οἱ σοφιστὲς τὸ ἄτομο, τὴν ἀτομικὴ συνείδηση. Τὴν ἴδια ὥρα ὅμως πάνε νὰ διαλύσουν τὸν ἄνθρωπο, γιὰτὶ δὲν μπόρεσαν νὰ ξεπεράσουν τὸ ψυχολογικὸ πεδίο. Οἱ γνωσιολογικὲς τους ἀπόψεις στηρίζονται σὲ διαπιστώσεις ψυχολογικὲς.

Τὸν ἴδιο καιρὸ οἱ Ἀθηναῖοι, πολύτιμα βοηθημένοι ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς καὶ πολιτικούς τους ἀγῶνες,

5. Πλάτωνος Θεαίτητος 151e.

6. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, ὄπ. π. Α, 15 (ad Math. VII)

διατυπώνουν σκέψεις που δείχνουν ότι ἡ δική τους στροφή πρὸς τὸν ἄνθρωπο εἶναι οὐσιαστικὴ καὶ δημιουργικὴ. Στὴν Ἀθήνα, μὲ τοὺς μεγάλους τραγικούς, τοὺς μεγάλους πολιτικούς, τὸ Θουκυδίδη, καλλιεργεῖται τὸ κλίμα, ἀναπτύσσεται τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο, τοῦ ὁποῖου μεστὸς φιλοσοφικὸς καρπὸς θὰ προβάλλῃ ὁ μέγας Σωκράτης. Αὐτὸς πού μὲ συναρπαστικὴ καθαρότητα θὰ συλλάβῃ καὶ θὰ ἀποκαλύψῃ τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο, ὄχι τὸν ἄνθρωπο τῶν ψυχολογικῶν δεδομένων.

Μοναδικό, θὰ ἔλεγα, γιὰ τὸ ζήτημα πού ἐξετάζομε εἶναι τὸ κείμενο τοῦ «Ἐπιταφίου» τοῦ Περικλέους.

Ἄς πιστεύῃ ὁ Περικλῆς καὶ ἐμεῖς μαζί του ὅτι ἀντιπαραθέτει τὴν Ἀθηναϊκὴν πρὸς τὴ Σπαρτιατικὴν Πολιτεία καὶ Παιδεία. Μαζὶ μ' αὐτὸ καὶ πέρα ἀπ' αὐτὸ ἔχομε κυρίως ἀντιπαραθέσει τοῦ νέου ἀνθρώπου, ὅπως τὸν συλλαμβάνει καὶ θέλει νὰ τὸν πραγματώσῃ ἡ πνευματικὴ Ἀθήνα τοῦ 5ου αἰῶνα, πρὸς τὸν παλαιὸ ἄνθρωπο. Ὁ ἀνάγλυφος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ νοῦς τοῦ Περικλῆ ὀραματίζεται καὶ προβάλλει τὰ κύρια σημεῖα τοῦ νέου ἀνθρώπου, αὐτὸ εἶναι πού συναρπάζει καὶ δίνει τὴν αἰώνια αἴγλη στὸ ἐξαιρετὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδη.

Μερικὲς φράσεις τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀρκοῦν γιὰ τὴν πίστωση τῶν λεγομένων μου: «...πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλέον καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ...»⁽⁷⁾. «...οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν»⁽⁸⁾. «...ἐνθυμούμενοι ὅτι τολμῶντες, καὶ γινώσκοντες τὰ δέοντα ἄνδρες αὐτὰ ἐκτήσαντο...»⁽⁹⁾. «...τὸ

7. Θουκυδίδης Β, 39

8. » Β, 40

9. » Β, 43

εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον κρίναντες, μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους...»⁽¹⁰⁾. «Ἄνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος...»⁽¹¹⁾.

Νά ἡ ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία μεγαλώνει ὁ Σωκράτης. Οἱ σκέψεις τοῦ «Ἐπιταφίου» προϋποθέτουν τὸν ἐσωτερικό, τὸν πνευματικό, τὸν οἰκουμενικό, θὰ ἔλεγα, ἄνθρωπο, αὐτὸν ποὺ μὲ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ θὰ ἀγωνιστῆ σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ὁ Σωκράτης νὰ ἀποκαλύψῃ, νὰ θεμελιώσῃ, νὰ οἰκοδομήσῃ ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν πραγματώσῃ, προσφέροντας στὸν ἀγῶνα του τοῦτον καὶ τὴ ζωὴ του θυσία.

10. Θουκυδίδης Β, 43

11. » Β, 43